

Jacob Nicolaj Wilse

24.01.1735–23.05.1801

Av Dag Mysen

Det er mer enn femti år siden jeg stiftet bekjentskap med Jacob Nicolaj Wilse. Da leste jeg hans beskrivelse av Eidsberg som ble forfattet midt i 1790-årene. Jeg husker jeg tenkte: Hvor verdifull er ikke denne praktfulle topografien for kunnskapen om bygda vår, ja, for hele Indre Østfold i tiden umiddelbart før 1814! Jeg husker at jeg ble mektig imponert over hvor bred og mangfoldig kunnskap han la for dagen om natur og kultur, økonomi, jordbruk og skogbruk, og hvordan han kombinerte lokal kunnskap med en global opplysningsholdning. Litt av en kollega, tenkte jeg. En prest etter mitt hjerte, en åndelig slektning fra min tippoldefars ungdomstid.

Senere har interessen min for Wilse bare lagt seg på i bredden og dybden. Engasjementet i grunnlovsjubiléet førte mange av oss nærmere Wilse. Vår egen Unni Gangnæs har gjort en enestående jobb i denne forbindelsen, blant annet med å grave frem flere av Wilses karttegninger som har ligget lagret og glemt i København, og som nå er brakt frem i lyset. Ordførerkontoret i Eidsberg sitter på flere av dem. Ordføreren i Sarpsborg har prydet hovedveggen i kontoret sitt med et svært Wilse-kart over Sarpsfossen rundt 1780, gitt i gave fra ordføreren i Eidsberg. Her er leirraset fra 1703 tegnet nøyaktig inn, sammen med de sagbrukene og

Statuen av Jacob Nikolaj Wilse står sentralt plassert der den gamle middelskolen i Mysen sto, like ved det nye biblioteket. Foto: Eva Tvetter.

møllene som fossen drev den gang Det er et helt uvurderlig kulturminne, og likevel bare en liten detalj i en kjempemessig overlevering som Wilse har gitt til sin ettertid.

Vi er også så heldige å ha Tore Stubberud og hans forlag Valdisholm

som enestående kulturfaktor i lokalmiljøet. Han har nytrykket Spydebergs beskrivelse, Eidsbergs beskrivelse og Wilses reiseberetninger, først som en serie fra 1991–93, siden samlet i ett bind i 2016. Nå har han forfattet en kunnskapmettet biografi om Wilse, utgitt i 2016. Her plasserer han Wilse inn i samtiden som opplysningsmann og prest, og beskriver bredden og dybden i hans litterære innsats, nasjonalt og internasjonalt. Min artikkel har Stubberuds biografi som grunnmur og hovedkilde.

Opplysningstiden

For å forstå Wilse, må vi sette ham inn i tiden han var en del av. Opplysningstiden hvilte på et ganske presist fundament. Det ble lagt hundre år før Wilse ble født. I sitt verk «Tale om metoden» fra 1637, former René Descartes et skille mellom religionen og den åndelige verden på den ene siden, og materien som den skapte verden på den andre siden. Dermed klippet han av teologien som oppsynsmann og kontrollør av de gryende naturvitenskapene. Naturen og materien ble en egen virkelighet som fritt kunne observeres og utforskes. Nysgjerrigheten overfor naturen, hvordan den er sammensatt og fungerer, ble sitt eget felt, uten stengsler og båser og ferdiglagde meninger om hvordan alt henger sammen. Slik fikk tankekraft og vitebegjær frie tøyler.

Etterhvert som denne innsikten ble akseptert av elitene rundt i Europa, spredte nysgjerrigheten og vitebegjæret seg som ild i tørt gress. Alle slags gryende vitenskaper fikk et voldsomt

oppsving. Observasjon av naturen slik den faktisk fremstår, ble hovedfokus. Astronomi, matematikk og fysikk fikk sin Tyco Brahe i Danmark, botanikken fikk sin Linné i Sverige. Sammen med zoologi, økonomi, historie og geografi, ble hele bredden i vitenskapene noe som alle dannede mennesker var levende opptatt av. Og selv om den politiske og teologiske sensur fremdeles svevde over vannene, fikk opplysningstidens tenkere et stort frirom å boltre seg i, så fremt de ikke åpenlyst kritiserte statsmakten og religionen.

Fremskrittstro

Utviklingen innen alle vitenskaper gikk så dramatisk fort at det resulterte i en permanent fremskrittstro. Vi utvikler oss mot stadig større kunnskap. Og jo mer vi kan, jo større blir tørsten etter mer kunnskap. Jo kraftigere kunnskapens lys vokser seg, jo større blir flatene mot mørket utenfor, slik at det blir mer og mer å kaste lys over.

Totalutdannelse

Da Wilse ble teologistudent i København, var det mulig for ham også å følge forelesninger i fysikk, kjemi, botanikk, medisin, filosofi, juss. Det gjorde han, og ble gjennom livet en allviter. Latinen lå i bunnen, og var det internasjonale språket som alle dannede mennesker måtte beherske både skriftlig og muntlig. I tillegg tilegnet han seg tysk og fransk til samme nivå.

21 år gammel tok han embeds-eksamen i teologi. I de neste tolv årene livnærte han seg som huslærer. Blant andre underviste han fire russiske prinser i matematikk og fysikk.

Undervisningspråkene var tysk og fransk. I denne perioden var interessen hans større for naturvitenskap og realfag enn for teologi. Han fortsatte å fordype seg i fysikk, meteorologi, matematikk og medisin.

Han ble nær venn og fortrolig med den mest begavede av professorene ved universitetet i København: Christian Gottlieb Krazenstein. Han var naturforsker, og underviste i kjemi, botanikk og fysikk.

I 1768 tok han magistergrad i filosofi, og i 1784 ble han utnevnt til professor i teologi, men uten noe tilhørende professorat. Det var en ærestittel, men det er ikke spor etter noen kritikk av utnevnelsen. Ingen underkjente hans kompetanse.

Tidsskriftene

Slik ble Wilse et typisk opplysningsmenneske. Alle ledende opplysningsmenn i Europa hadde slike brede og ganske grundige kunnskapsfelt, ved siden av sitt speciale innen teologi, medisin, juss eller filosofi. Disse kalte hverandre «dilletanter». Den gangen var dette en hedersbetegnelse på grundig allvitenskap. Og for å kunne følge med i alt som skjedde i hele bredden i det internasjonale kunnskapfeltet, dannet de en serie med tidsskrifter som kom ut regelmessig, og som ble sendt til abonnentene i en stadig raskere postgang. Slik tok det første virkelige informasjonssamfunnet form. Enhver ny idé eller kunnskap og enhver ny vitenskapelig teori eller vitenskapelige gjennombrudd nådde alle interessenter i hele Europa i løpet av et par måneder. Alle diskuterte alt, i hele bredden av kunnskapfeltet.

Opplysningspresten Wilse

Wilse var opplysningsmann og prest, i et sammenvevet hele. Mange av opplysningstidens frontfigurer i Danmark-Norge var prester. Statsformen var et eneveldig diktatur. Statspietismen var limet som skulle holde samfunnet sammen og befolkningen i sjakk. Opplysningstiden som religionkritikk hadde små kår i våre egne på denne tiden. Da var det annerledes flere steder på kontinentet, og især i Frankrike, hvor Voltaire hadde spisset religionkritikken så den stakk dypt.

Inn i dette stilte Wilse seg som en nysgjerrig og frisinnet prest, som samtidig var dypt forankret i en sunn og levende kristentro. I 1768, samme år som han ble magister i filosofi, ble han 33 år gammel utnevnt til sogneprest i Spydeberg. Her virket han i 17 år. I 1786 ble han sogneprest i Eidsberg. Her døde han i sitt embete i 1801, 66 år gammel.

Skriftene til Wilse vitner om en pliktoppfyllende og vennlig prest som er glad i sin menighet og sin tjeneste. Teologisk var han en balansert sentrummann. Han var inderlig i sin fromhet, uten å tippe over. Han hadde lite til overs for fanatikere. Han var standsbevisst og embetsbevisst, men brukte ikke makten for å trykke nesten ned. Han bruker heller tålmodighet, innlevelse og overbevisningskraft i små og store konflikter i sine menigheter.

I sine skrifter røper han evnen til nøktern betraktning og kjølig distanse når det trengtes. Samtidig legger han for dagen en enestående kjærlighet og hengivenhet til naturen her i Indre Østfold og til menneskene han tjener.

Familemannen

Gjennom alt han har skrevet går det frem en dyp hengivenhet til ektefellene og barna og familielivet på prestegården i Spydeberg og Eidsberg. To koner døde fra ham og barna underveis. Hans tredje kone fødte hans siste barn etter Wilses død. Underveis måtte han ut på kirkegården og begrave to ektefeller og åtte av sine 19 barn. Han forteller hvordan han tok tilflukt i lysthuset sitt for å gråte, og hvordan disse tragediene førte ham inn i en stadig tettere avhengighet av Guds omsorg. Han ble odlet i sorg, til trøst og hjelp for seg selv og andre.

Topografene er typiske for tiden

Likevel er det ikke teologien og kjernepunktene i preste-tjenesten som har brakt ry over Wilses liv og virke. Det er opplysningsmannen som huskes. Hans innsats har topografi som brennpunkt. Slike stedsbeskrivelser krever Wilses nivå av allvitenskap for å være lesverdige etter mer enn to hundre år.

Betegnelsen topografi er satt sammen av topos – sted, og grafein – tegne, skrive. Vi kan kalle topografi for stedsbeskrivelse. Det handler om oss mennesker og vårt forhold til naturen. Vi er en del av.

Topografi er kartlegging av naturen, egnen og naturens ressurser og særpreg. Dette telles, måles, veies, tegnes. Arbeidet har sin vitenskapelige egenverdi, og er givende for vitenskapelig nysgjerrighet og vitebegjærlighet. Wilse hadde en nysgjerrighetens motor i seg med et veldig slagvolum. Han hadde også en systematikkens motor som katalogiserte og systematiserte og karakteriserte det

han tok inn og så, som om det gikk på autopilot.

Topografi som botemiddel

Men drivkraften i topografenes arbeid på 1700-tallet var ikke bare vitebegjær og nysgjerrighet. Arbeidet ble også sett på som tvingende nødvendig for å etablere fakta på bakken som kunne være med og løse den dype økologiske krisen som Danmark-Norge og deler av det øvrige Europa befant seg i på denne tiden.

Da Svartedauen kom til dobbeltmonarkiet rundt 1350, skyllet den inn over et landbruk i krise. Økonomien var anstrengt til bristepunktet. Klimaforverring og avskogning førte til minkende avlinger for en økende befolkning. Krisen gjorde befolkningene sårbare for infeksjonssykdommer, og særlig i Norge. Byllepesten tok flere liv i Danmark enn gjennomsnittlig i Europa, og i Norge mange ganger fler.

Det store befolkningstapet gjorde at naturen gradvis hentet seg inn igjen. Skogene grodde til. Jordene ble mer fruktbare. Avlingene økte. Samtidig kom byllepesten igjen og igjen i 300 år og holdt befolkningen nede på et lavmål.

Rundt 1650 brant restene av byllepesten ut. Fra 1650 til 1750 økte befolkningen dramatisk. I 1750 var landbruksområdene i Danmark og Norge så og si avskoget på nytt. Vi har en tegning fra Mona-utsikten mot Eidsberg kirke og Glomma fra denne tiden. Hele området står frem som avskoget. Behovet for ved og tømmer var enormt. Reproduksjonen holdt ikke tritt, mye takket være elendig skogskjøtsel. De avskogede jordene

Maleri av Wilse, malt av Vebjørn Sand Eier er Tore Stubberud. Bildet er utlånt til «Haakon». Copyright Valdisholm forlag

ble sure av for mye vann. Jordbruket var forsvarsløst overfor den økologiske og økonomiske krisen på grunn av manglende kunnskap og teknikk. Den materielle nøden ble enorm. Staten manglet rådemidler og troverdige løsninger på krisen. Den økologiske krisen som Svartedauen reparerte på sin brutale måte, måtte nå løses på et høyere kunnskapsnivå om hva naturen og jordbruket trengte for å gi mer, og på bærekraftig vis.

Topografi ble et helt nødvendig virkemiddel for å løse denne krisen. De var fysiske og økonomiske beskrivelser som pekte på åpenbare fakta på bakken. Topografene telte, tallfestet og beskrev det som var av tilgjengelige ressurser. De beste av dem grov dypt inn i naturens særpreg og virkemåter for å forstå

hvordan alle ting i naturen virker sammen, hvorfor noe vokser og trives eller visner og dør. Målet for topografene var å hjelpe til med å optimalisere tilgjengelige ressurser, få naturen til å trives og produsere mest mulig, og på bærekraftig vis. Tidens slagord var mest mulig nytte og utbytte av naturens mangfoldige tilganger.

Slik ble opplysningstidens ånd brukt til krisehåndtering og kriseløsning. De enorme økologiske og økonomiske utfordringene i Europa ble til drivkraft for de beste og mest samfunnsbevisste blant elitene. De så klart at de trengte opplyst allvitenskap på alle viten-områder for å kunne forme en bedre samfunnsutvikling.

«Som fisken i vannet»

Wilse var et nysgjerrig og vitebegjærlig barn, og ekstremt naturvent. Barndommen i det frodige landskapet rundt prestegården og den lille landsbyen Tyholm ved Limfjorden på Jylland, ga gutten store opplevelse-muligheter i en vekslende natur.

I 1762, midt i sin periode som huslærer, utga han en glitrende topografi over Tyholm og omegn. Den ble belønnet med sølvmedalje av Det Kongelige danske Landhuusholdningsselskab. Alle elementene som gjorde hans senere topografier så betydningsfulle, var her på plass. Observasjonene han gjorde var grundige og komplette. De ble satt inn i datidens behov for dansk krisehåndtering, med råd og veiledning for bondene og godsene. Verket fikk betydning for den lokale forbedringen i økologi og jordbruk. Topografien har gjort Wilse til noe bort imot Tyholms

«skytshelgen». Han er verdensberømt i dette lokalmiljøet. Verket hans danner utgangspunkt for lokale bestrebelser for å gi hans observasjoner og vurderinger betydning også i dag.

Noe av det samme gjelder topografien om Fredericia som kom i 1767. Også dette arbeidet ruver i lokalmiljøet fremdeles. Wilse er kjendis i Fredericia.

Spydeberg-beskrivelsen

Hans topografi om Spydeberg prestegjeld kom i 1779, etter 11 år i dette lokalmiljøet. Verket omhandler ikke bare Spydeberg. Synsfeltet har med seg et stort omland i Østfold og Akershus. Her finner vi et vell av informasjon på vide kunnskapelster. Beskrivelsen er en gullgruve for lokalkunnskap og forhistorie.

Han legger for dagen en intuitiv nese for sammenhengene i naturen, sammenhenger som andre overså, men som Wilse forsto. Hans kunnskaper i kjemi og biologi, sammen med øyne som så og fanget inn alt mellom himmel og jord, gjorde at han kom frem til innsikter som ikke ble tilstrekkelig forsket på før mange årtier senere. Dette skal jeg komme tilbake til.

Wilse som nettverkbygger

Spydeberg-beskrivelsen gjorde ham kjent i opplyste kretser i Danmark-Norge og på kontinentet. Han ble lagt merke til og satt pris på av de som forsto rekkevidden av det han var kommet frem til. Han var en flittig skribent i flere viktige tidsskrifter. Hans reisebeskrivelser, som ble samlet like før han døde, hadde en internasjonal lesekrets gjennom en tiårperiode i

et stort, europeisk tidsskrift. Både Spydeberg-beskrivelsen og Eidsberg-beskrivelsen ble publisert i tidsskrifter som brakte kjennskap om Wilse vidt ut.

Han gjorde en reise til Berlin i 1776. Målet var Akademiet i Berlin, som ble grunnlagt år 1700. Den opplyste kong Fredrik II av Preussen hadde gjort Berlin-akademiet til et sentrum for det opplyste Europa. Det var midtpunktet for toppfolkene innen opplysning og vitenskap, med de største ånder i Europa som medlemmer. Wilse ble opptatt som medlem, og ble nær venn med akademisekretæren, Samuel Formey. Han ble en fortrolig støtte for Wilse. Han så og forsto betydningen av Wilses beste vitenskapelige gevinster. Det gjorde også mange andre i dette internasjonale jet-settet.

Formey var et nav i det opplyste Europa i nesten 50 år. Han skrev rundt 40 000 personlige brev som sekretær i Berlin-akademiet. Det er på linje med nettverkene som e-mail åpner for i dag.

Etter at Wilse hadde gitt ut sin banebrytende bok om værtegn, noe jeg kommer tilbake til, ble han opptatt som medlem i Mannheimer Meteorologische Gesellschaft, et værobserveringsselskap som produserte tekster om klimasoner og værkart internasjonalt.

Wilse ble også medlem i Akademiet i Göttingen. I Norge var han ivrig medlem av det Norske Corresponderende Topographiske Selskab, og publiserte sin Eidsberg-beskrivelse i selskapets Topographiske Journal: første del i 1793 og andre del i 1796.

Alt dette gjorde at Wilse, i de siste 25 av sine skapende år, kunne være i løpende korrespondanse med en serie med likesinnede og fremragende

lærde, i Berlin, Mannheim, Göttingen, København, Trondheim, Bergen, Christiania. Det ga ham et stort nedslagsfelt for sine vitenskapelige innsatser og reisebeskrivelser. Det ga et topp miljø å utvikle seg i, som humanist og vitenskapsmann Wilse skrev og korresponderte flittig.

Naturmennesket Wilse

Jeg er imponert over hvor levende og til stede Wilse må ha vært. Tankene han alltid gikk med, kunne ikke blokkere sansene som hele tiden så og observerte. Det gjør reisebeskrivelsene hans så verdifulle. De er fylt av små og store observasjoner av det som andre overså, og av karakteristikk av mennesker og miljøer som er forbløffende innsiktsfulle. Reisebeskrivelsene regnes som litteratur på høyt nivå.

Wilse kunne stoppe ved en tørrgran og observere innsektene som krøp opp og ned på stammen, hvilke insekter, i hva slags ærend, i hva slags blanding, og hvorfor insekter andre steder var komponert annerledes. Han var opptatt av biotoper og voksesteder, hvilke vekster som trivdes hvor, og hvorfor. Han hvilte i naturen, lot den virke på seg, tok den inn, gjorde seg som en del av den for å forstå den inne-fra.

Derfor var han en hage-elsker. Formal-hagen han opprettet på Spydeberg prestegård er restaurert og er en opplevelse. Her ser vi hvordan formal-hagen går over i en mer engelsk-inspirert hage-strekning med karuss-dammer, lysthus, og med vid åpning mot landskapet omkring som en del av hageopplevelsen.

Botanikeren

Dette enestående og nysgjerrige nærværet overfor det han observerte, gjorde Wilse stor, kombinert med intelligens og enorm flittighet. Denne kombinasjonen ga ham bred og dyp kunnskap innenfor datidens vitenskaper. Han førte Linnés arbeider videre. Linné klassifiserte arter ut fra støvbærere og andre ytre kjennetegn. Wilse var den første vi kjenner som heller utforsket artene i deres voksesteder og trivselsteder, det vi kaller biotoper. Hva skal til for at en art trives? Hvilke andre arter trives den sammen med? Hva er det ved voksestedet som gjør at den trives, eller ikke trives? Hva er det ved en annerledes biotop som gjør at arten likevel trives der? Nytte-hensynet driver Wilse til å ta naturen inn og la den tale til seg på sine egne premisser.

Samtidig er han en fremragende systematiker og statistiker. Stopper gamle systemkoder ham, går han nye veier og finner andre og bedre.

Økologen

Denne interessen, som går gjennom alle hans topografiske arbeider og observasjoner, gjør Wilse til en av Europas tidligste økologer. Dagens øko-bønder vil finne gullkorn hos Wilse som fremdeles kan berike deres type landbruk. Selv finner jeg inspirasjon hos Wilse til hele spektret av økologiske og miljømessige utfordringer som vi er nødt til å løse i dag. Han går rett og slett ikke av moten.

Topografen

Det er disse egenskapene som gjør Wilses topografier, eller stedbeskrivelser, så komplette. Han utelater ingen

ting av betydning. Han har et blikk for helheten og sammenhengen i et landskap som er forbløffende. Det var mange topografer i Norge på Wilses tid. De beskrev sine steder. Mange var prester. Én av dem, sogneprest Strøm i Eiker, ble en nær venn og støtte for Wilse. Kanselliråd og sorenskriver i Rakkestad, Bassøe, var Wilses nabo. Alle disse har levert stedsbeskrivelser som er verdifulle for ettertiden, og som ga samtiden et potensial for forbedring. Ingen av disse stedbeskrivelsene fikk slik samtidig internasjonal anerkjennelse som Wilse sine fikk.

Kart-tegneren

Witse laget sine egne landmålerinstrumenter, ofte som forbedringer av det enkle utstyret som ellers var i bruk. Han elsket å tegne. Å tegne kart var en kjær gjøremål. Da fikk han bruk for et bredt register av kunnskaper og ferdigheter. Samtidig var det stort behov for kart. Store områder var kartløse, eller hadde elendige, nærmest frihåndstegnede kart, uten nøyaktighetsverdi. Flere av kartene Wilse tegnet ble trykt, men ikke distribuert offentlig. Så gode kart var graderte, og ble sett på som militære hemmeligheter. Våre områder grenset mot erkefienden Sverige. Østfold var deres tradisjonelle invasjons-område. I 1808 og i 1814 viste det seg at svenske spioner hadde gjort en god jobb. Wilses kart ble lagret i København. Unni Gangnæs gjenfant noen av dem i militære arkiver.

Meteorologen

I Wilses reiseskildringer er han alltid innom temperaturer og værforhold.

Været avgjør landbruk og utkomme, vekst og trivsel, uår og sult. I samtiden gjorde sykdom og fattigdom det påtrengende å komme under huden på været og forstå det bedre.

Han er opptatt av forholdet mellom årstid, temperatur og arbeid. I Spydeberg-beskrivelsen leverer han en arbeids- og årstids-kalender der han beskriver og gir råd om alt som må gjøres på en gård gjennom året, til rett tid og for størst mulig avkastning. Alt dette ble bygd på nitidige klimamessige og driftsmessige observasjoner siden han kom til Spydeberg.

Allerede i 1778 var han i stand til å systematisere sine meteorologiske observasjoner fra ungdommen av. Da utga han sin *Meteorographia compendiosa*. Her presenterte han værtegnene han hadde funnet opp og utviklet. De er hieroglyfiske tegn for alle mulige værforhold og værtyper, vindstyrke, nedbørmengde osv. Han skapte rett og slett et globalt språk for observasjoner og klassifisering av vær og klima som alle interesserte kunne kommunisere med, og som rasjonaliserte vekk ordene og bokstavene. Slik reduserte han skriftvolumet man trengte for å beskrive sine observasjoner, til en tidel.

Det gjorde Wilse berømt blant de som arbeidet med å grunnlegge meteorologien som moderne vitenskap. Han ble valgt til å gi daglige observasjoner til Mannheim, som den eneste i Norden. Meteorologi-sentret i Mannheim hadde knappe 40 utvalgte observasjonsposter i Europa og Nord-Amerika, hvorav én i Spydeberg, senere Eidsberg.

Wilses værtegn ligger bak de

forenklede tegnene meteorologene bruker på fjernsynet i dag.

Språkmannen

Det er betagende å legge merke til hvor levende og nær Wilse var i sin omgang med befolkningen i bygdene her inne. En av fruktene av denne nærheten, er beskrivelsene av språket og dialekten. Han formidler hundrevis av lokale ord og uttrykk gjennom sine topografiske arbeider. Samlingene er unike i samtiden, og gir språkforskere et viktig innblikk i hvordan dagligtalen var i Indre Østfold på slutten av 1700-tallet. Denne språk-innsamlingen var en viktig årsak til at Ivar Aasen brukte mye tid i Eidsberg i arbeidet sitt med å forme det som ble nynorsk. I Aasens ordbok stammer rundt fjorten hundre ord fra funn i vårt distrikt.

Kvinnesaken

Witse var humanist. For ham sto mennesket i Guds bilde i sentrum. I følge Bibelen skapte Gud mennesket i sitt bilde. Mennesket ble skapt som mann og kvinne. Begge er mennesker fullt ut. Kvinnen er like mye menneske som mannen. Witse fremholdt at kvinner var like kapable til lærdom som menn, og at det var urett å holde dem utenfor yrker og ferdigheter fordi de var kvinner. Han ville ha egne akademier for kvinner, og ivret for kvinners utdanning helt til topps i kunnskaps-pyramiden. Også nytte-hensynet gjorde det viktig å utdanne kvinner. De trengtes for å løfte folket ut av armod og fattigdom.

Mange velstående kvinner i samtiden ble også høyt utdannet. Flere av de rike enkene som styrte store formuer og virksomheter rundt 1800, lagde skoler

på sine eiendommer der begge kjønn fikk utdanning, slik det var etablert på Hafslund hovedgård på Wilses tid.

Universitet i Norge

Witse regnes nå som en av de viktigste pådriverne for eget universitet i Norge. Han ivret for dette helt fra Spydeberg-perioden, og intensiverte innsatsen mot slutten av livet. Han organiserte møter mellom stormenn og store ånder i Christiania hvor universitetsaken ble diskutert. Han satte i gang et

Gravstedet til Jacob Nikolaj Wilse ligger ved Eidsberg kirke. Foto: Eva Tvetter.

eget tidsskrift med forberedelse av universitet som formål. Han lagde planer og tegninger. Han mente at et eget norsk universitet ville styrke samhørigheten i dobbelt-monarkiet, og ikke svekke den, slik mange i hans samtid mente.

Selv fikk han ikke oppleve virkeliggjørelsen av denne drømmen. Han døde ti år for tidlig. Flere ser Wilses anstrengelser som en viktig grunn til at Universitetet ble opprettet allerede i 1811.

Skoler og bibliotek

Wilse var ihuga skolemann. Han tegnet og planla realskole i Christiania. Den ble realisert i hans levetid. Han levde og åndet for bedre skoler og bedre lærerutdanning. Han planla og ivret for folkebibliotek i opplysningens tjeneste, hundre år før noe av dette ble virkeliggjort. Han hadde selv et bibliotek som vokste til 2000 bind. I hans bibliotek var det egen avdeling for bøker til gratis utlån for folk i menigheten. Også her var han en utrettelig foregangsmann.

Kull og jern

Opplysningsmennene ivret for teknologiske løsninger på samtidens avskogning. Jernovner i etasjer utnyttet energien i veden mange ganger bedre enn åpne gruer. Kull sparte ved og skog, både til husvarme og til industriproduksjon. Wilse studerte jernproduksjon i Tyskland for å oppmuntre til bedre produksjon i Norge. Han hadde et økologisk forhold til trær og skog, med en åndelig innstilling til naturens ve og vel.

Grøfting og vekselbruk

Avskogningen hadde gjort jorden sur og overmettet på vann. Nå ble grønfting satt i system. Trær ble hulet ut til grønftemateriell. Teglør kom i produksjon. Fremdeles kan vi komme over steinsatte grønfter fra 1700-tallet. Wilse var ivrig også her. Det kom kilometervis med nye grønfter i hans virkeområde.

Kløver og poteter

Domestisert kløver ble introdusert i Danmark-Norge omtrent samtidig med poteten. Kløverdyrking løste mye av nitrogenmangelen i landbruket frem til oppfinnelsen av kunstgjødsel. Dyrking av kløver ble kombinert med nitidig planlagt vekselbruk. Sammen med minkende surhetsgrad grunnet grønfting, økte avlingene sakte og sikkert.

Poteten ble introdusert. Den økte volumet og næringsinnholdet i landbruksproduksjonen i betydelig grad. Men de dyktigste «potetprestene» hadde adskillig mer enn poteter på dagsorden.

I Spydeberg og Eidsberg ble Wilse en inspirator og foregangsmann til et mer bærekraftig og godt produserende jordbruk. På den måten ble han en del av årsakene til gryende velstand på gårdene i Indre Østfold.

Summen av alle anstrengelser

Opplysningsmennenes arbeider stilte frem en serie med kunnskapsbaserte fakta på bakken som førte til bedre jordbruk og større samfunnsøkonomi.

På sikt førte dette til at eneveldenes enøyethet og samfunnspolitiske impotens ble avslørt. Forandringer til det bedre kom ikke fra kongene, men fra de nye opplyste elitene. Denne

